

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Macedonian Academy of Sciences and Arts
Research Center for Areal Linguistics

Derywacja semantyczna (i formalna) od prasłowiańskiego rdzenia **by-* na gruncie polskim

Abstrakt: Artykuł przedstawia rezultaty semantycznej i formalnej derywacji ogólnosłowiańskiego rdzenia **by-* (por. polski czasownik *być*) w języku polskim, bazującej na dwóch różnych komponentach semantycznych: 1. ‘istnieć, być gdzieś’ i 2. ‘być jakimś / kimś’.

Analizy prowadzą do konkluzji, że **by-* (w derywatach od *być*) ma bardzo wysoką frekwencję, zarówno w słownictwie, jak i w tekstach, stanowi więc ważny element polskiego systemu leksykalnego i syntaktycznego.

Słowa kluczowe: derywacja semantyczna; *być*

0. Centralnym derywatem od prasłowiańskiego rdzenia **by-* jest na gruncie polskim czasownik *być*, który rozwinął dwie linie derywacji semantycznej (i implikowanej przez nią derywacji formalnej) o podstawowym znaczeniu dla naszego systemu leksykalnego i syntaktycznego. Jedna z nich to ‘istnieć, znajdować się w określonym miejscu w czasie i przestrzeni’, a druga: ‘być kimś/jakimś, tj. pełnić określone funkcje, mieć określone cechy’¹. Postaram się przedstawić tutaj:

¹ *Notabene* ta druga linia nawiązuje bezpośrednio do drugiego rdzenia prasłowiańskiego: **esmь* – a więc sieć kategorii gramatycznych czasownika *być* kontynuuje dwa rdzenie prasłowiańskie, fakt sam w sobie rzadki i zasługujący na uwagę.

1. nieprefigowany czasownik *być* i jego derywaty,

a następnie

2. prefigowane derywaty formalne od *być* oraz ich derywaty nominalne.

1. „Słownikowa” forma morfemu rdzennego *by* pojawia się w koniugacji czasownika *być* jedynie w infinitiwie i w czasie przeszłym, tj. w formie starego *l*-participium. Formy z samogłoską nosową i przyrostkiem **de-* / **do-* w czasie przyszłym i w imperatiwie wywodzą się (cytuję za *Słownikiem etymologicznym* W. Borysia) „(...) od pie. pierwiastka czasownikowego **b u-* ‘stawać się, być’, na którym oparte jest psł. *byti* ‘istnieć, żyć; przebywać, znajdować się...’”. Z kolei czas terażniejszy czasownika *być* wywodzi się od ps. **esmb*, **esi*, **estb...*, a dzisiejsze polskie formy *jestem*, *jestes*, *jest...* oparte są na formie 3 sg tego czasownika.

Derywaty polskiego *być* to kondycjonalne *by* wywodzące się ze starego aorystu, *byt* ‘życie, egzystencja’, także *niebyt*, również *bydło* – dziś ‘trzo-
da, zwierzęta domowe’, w staropolszczyźnie (cytuję za Borysiem) też ‘posiadłość; żywot’, stąd stp. *bydlić* ‘mieszkać’.

Czasownik wielokrotny od *być* to *bywać*, stąd *bywały*, *bywalec* ‘człowiek, który bywał w wielu miejscach i sytuacjach i umie się znaleźć’.

W etymologicznym (i semantycznym) związku z *być* pozostaje także (por. Boryś) *causativum bawić (gdzieś)* ‘powodować, że się jest’.

Ciekawą karierę zrobiła kondycjonalna partykuła *by*, łącząc się z neutralnymi modalnie predykatami spójnikowymi w złożone predykaty spójnikowe o projekcji temporalnej z reguły przyszłej i nacechowanej modalnie, jak *aby*, *żeby*, *gdyby*, *choćby...*; por. też *byle...*

2. Czasownik *być* posiada bogatą serię prefigowanych derywatów:

dobyć pf ~ *dobywać* ipf w staropolszczyźnie ‘zyskać’, ‘nabyć’, ‘posiąść’, dzisiaj odczuwane jako przestarzałe; stąd *dobytek* ‘majątek, mienie’, w dialektach też ‘zwierzęta domowe, bydło’. Od *dobyć* z podwójną prefiksacją mamy dziś, w tym samym znaczeniu: *zdobyć* pf ~ *zdobywać* ipf, z derywatami jak *zdobycz* czy *zdobywca*;

nabyć pf ~ *nabywać* ‘kupić, osiągnąć, zyskać’, stąd *nabytek* ‘to, co zostało nabyte’, a także *nabywca*;

odbyć pf ~ *odbywać* ipf (np. drogę, podróż; kurację; drzemkę...) ‘przebyć, zakończyć’; por. i derywat *odbyt*;

przebyć (coś) pf ‘pokonać drogę, chorobę...’ ~ *przebywać* (gdzieś) ipf ‘znajdować się (gdzieś)’; por. archaiczny dziś derywat *przebyt* ‘pobyt’, jak w *wieczny przebyt*;

przybyć (gdzieś) pf ~ *przybywać* (dokądś) ipf ‘przychodzić, przyjeżdżać (dokądś)’, stąd *przybysz* ‘ten, kto przybył’, *przybytek* ‘to, co przybyło’, a także zapożyczenie z czeskiego (por. Boryś) ‘budowla, świątynia, siedlisko czegoś’;

ubyć pf ~ *ubywać* ipf ‘zmniejszać się ilościowo’, por. *ubytok*;

wybyć pf ~ *wybywać* ipf ‘wyjść, zniknąć’ – dziś używane tylko kolokwialnie;

zabyć pf ~ *zabywać* ipf przestarzałe, spotykane nadal w dialektach ‘zapomnieć ~ zapominać’, por. *zabytek* ‘obiekt stanowiący świadectwo epoki, mający wartość historyczną’, stąd przymiotnik *zabytkowy*;

zbyć (kogoś czyms) pf ~ *zbywać* ipf ‘uwolnić się / uwalniać się od kogoś, kto nam się narzuca udzielając mu mało wartej odpowiedzi’; staropolskie ‘sprzedać’, stąd *zbyt* ‘sprzedaż, rynek sprzedaży, wyprzedaż’; por. też *zbyt* adv ‘za dużo, za wiele’, stąd i: *zbytecznie* ‘bez potrzeby, bez pożytku’; por. też bliskoznaczne: *pozbyć się* (czegoś) - *pozbywać się*, *wyzbyć się* (czegoś) – *wyzbywać się*.

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, semantyka czasownika *być* i jego derywatów pokrywa znaczną część aktywności związanych z trwaniem i przemieszczaniem się w przestrzeni tak naturalnej, jak i socjalnej, a sporadycznie przenika i do naszego świata mentalnego. Nie zamieszczam tutaj przeglądu konstrukcji ilustrujących drugą linię derywacji semantycznej *być*, tj. konstrukcji z serii ‘być kimś / być jakimś’ – musiałabym w tym celu przywołać wszystkie rzeczowniki i przymiotniki z naszego leksykonu – zadanie niere-

alne; wystarczy uprzytomnić sobie szeroki wachlarz semantyczny tych konstrukcji, aby stwierdzić, że i pod tym względem *być* zajmuje pozycję szczególną w inwentarzu naszych czasowników².

**Semantic (and formal) derivation
from the Common Slavic root *by- in Polish
(s u m m a r y)**

The paper presents the results of the semantic and formal derivation of the Common Slavic root *by- (as in the Polish verb *być*) in the Polish language based on its two different semantic components: 1. 'to exist, to be somewhere' and 2. 'to have some attribute'; 'to be somebody'.

The analyses lead to the conclusion that *by- (in the derivatives from *być*) has extremely high frequency both in the vocabulary and in the texts, and as such constitutes an important element of the Polish lexical and syntactic system.

Keywords: semantic derivation; Pol. *być*

² Chciałabym w tym miejscu wyrazić moją wdzięczność i uznanie dla prof. W. Borysia i jego *Słownika etymologicznego języka polskiego*. Pisząc ten tekst, a i wiele innych moich tekstów, *in partibus infidelium* nie mogłam obejść się bez tego *Słownika*, który przynosi informację znacznie bogatszą – tak w sensie historycznym, jak i geograficznym – od samego wywodu etymologicznego.